

ԿԻԼԻԿԻԱ. 1920 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 4Ի ԱԿՏԸ ԵՒ ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍՈՒՐԷՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ (sargsyansuren@yandex.ru)

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում անցել է շատ դժուարին փորձությունների բովոյ: Կենսունակության եւ անկոտրում հաաստի շնորհիւ այսօր էլ ընթանում է իր յալիտենական ճանապարհով եւ պատրաստ սպասում է այնպիսի պատմական բարենպաստ առիթների ու քաղաքական շրջադարձերի, որոնք անկարելի թուացող երազները իրականութիւն կը դարձնեն: Այդպիսի առիթներ թէւ քիչ, բայց նախկինում էլ են եղել: 1920 Օգոստոսի 4ի Կիլիկիայի անկախութեան փորձը դրանցից մէկն էր: Մէկդարեայ հեռաւորութիւնից անգամ ակնյայտ երեւում է, որ դա զարմանալի, սխալի, սրտառուչ, ինչ-որ տեղ՝ միամիտ եւ հերոսական արարք էր, բայց նաեւ՝ անուրանալիօրէն պատմական անհրաժեշտութիւն: Հենց դա է պատճառը, որ այսօր հայ ժողովուրդը բոլոր մակարդակներով նշում է կիլիկեան երազի, Սեւրի դաշնագրի ու Ուիլսոնեան իրաարար վճռի 100ամեակները, որը պերճախօս վկայութիւնն է այն իրողութեան, որ հայ պատմութիւնը տէր ունի եւ հայ ազգային անկորնչելի իրաւունքները տակաւին կենդանի են:

Կիլիկեան անկախութեան հռչակման կարեւոր իրադարձութիւնը հայոց պատմութեան վերջին հարիւրամեակի ամենաքիչ ուսումնասիրուած դըրուագներից է: Այդ պատճառով էլ հետազօտողները երբեմն տարակարծութիւններ եւ ոչ միանման տեսակէտեր են հնչեցրել հիմնախնդրի վերաբերեալ: Լաւ է, որ բարեբախտաբար այդ շրջանի պատմութեան մասին տարողունակ նիւթեր են պահպանուել, որոնք սպասում են իրենց հետազօտողներին: Այդպիսի նիւթեր կան Հայաստանի Ազգային Արխիւում¹, Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում², Ֆրանսիայի³ ու Մեծն Բրիտանիայի դիւանագիտական արխիւներում եւն.: Բաւականին վաւերագրեր կան որոշ տպագիր սկզբնաղբիւրներում⁴, ինչպէս նա-

¹ ՀԱԱ ֆ. 430՝ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, ֆ. 200՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարութեան եւ այլ ֆոնդեր:

² ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի, Վահան Թեքէեանի եւ այլ ֆոնդեր:

³ Ա. Պէլլերեան, *Մեծ տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ հայերը ֆրանսիական արխիւներում, հրդ. 1*, Ֆրանս. Թարգմ.՝ Վարուժան Պօղոսեան, Հայաստան հրատ., Երեւան, 2005:

⁴ «Դրօշակի նամակը Մ. Տամատեանին», *Ռոստոմ Նամականի, մահուան վաթսուներեակին առթիւ*, խմբ.՝ Հր. Տասնապետեան, հրատ. Հ.Յ.Դաշնակցութեան, Համազգայինի Վահէ Սեթեան տպարան, Պէյրութ, 1979, էջ 153-54. նաեւ՝ *Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828-1923)*, խմբ.՝ Զոն Կիրակոսեան, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1972. նաեւ՝ *Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութիւնը 1915-*

եւ՝ զգալի մանրամասներ ժամանակակիցների յուշերում: Վերջինների մէջ շահեկանօրէն առանձնանում են յատկապէս Միհրան Տամատեանի յուշերը⁵ եւ մասնատրապէս՝ յուշագրութեան վերջին էջերում տեղ գտած նրա ներկայացրած լուսաբանութիւնները Կիլիկիայի հարցի ազգային, քաղաքական ու պատմական նշանակութեան արժեւորման վերաբերեալ: Կարեւոր են նաեւ մամուլում⁶ սփռուած հրապարակումները, հարցի հետ այս կամ այն կերպ առնչուած գործիչների նամակները եւն.: Այդ նիւթերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնն ու հրապարակումը լոյս կը սփռի կնճռոտ հիմնախնդիրների վրայ եւ կը պատասխանի շատ հարցերի: Գնահատելի է, որ վերջին տարիներին ուսումնասիրողներն այս կամ այն առիթով երբեմն անդրադարձել են հիմնահարցին⁷:

1916 (վաւերագրեր), ներած. եւ ծանօթ.՝ Վ. Ղազարեան, հրատ. Հ.Բ.Ը.Մ. Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամի, Պէյրութ, 2017. նաեւ՝ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հպր. 13, Համազգայինի Վահէ Սեթեան տպարան, Պէյրութ, 2020. նաեւ՝ Գ. Աւագեան, Կիլիկիան 1918-1922 թթ. փաստաթղթերի ժողովածու (դեռեւս անտիպ նիւթերն օգտագործման համար սիրով ինձ է տրամադրել հեղինակը):

⁵ Վ. Ղազարեան, «Իբրեւ ներածութիւն Կիլիկեան երազին նաւորդը»՝ Մ. Տամատեան, *Իմ յուշերէս*, հրատ.՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Պէյրութի Միհրան Տամատեան ակումբ, տպ. Զարթօնք, Պէյրութ, 1985, էջ 7:

⁶ Այդպիսիք շատ են հրապարակուել յատկապէս Եգիպտոսի *Արեւ* թերթում (օրինակ՝ *Արեւ*, թիւ 15706, 5630՝ 1937, թիւ 8145, 5630՝ 1945): Դրանք զգալի թուով կան նաեւ *Ազգ*, *Ազդակ*, *Արարար*, *Զարթօնք*, *Հայրենիք*, *Նոր օր*, *Պայքար*, Վէմ պարբերականներում:

⁷ Գ. Միքայէլեան, *Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2017. նաեւ՝ Ռ. Գ. Սահակեան, *Թուրքֆրանսիական յարաբերութիւնները եւ Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1970. նաեւ՝ Պետրոս Յ. Տեփոյեան, *Միհրան Տամատեան (1863-1945)*, ա.հ., Պէյրութ, 1964. նաեւ՝ Շմաւոն Թորոսեան, *Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ.*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1987. նաեւ՝ Jean Pichon, *Le Partage du Proche-Orient*, J. Peyronnet, Paris, 1938. նաեւ՝ «Կիլիկիան եւ հայերը՝ թուրքական մուրճի եւ ֆրանսիական սալի արանքում. 1920-1921 թթ.», <https://www.aniarc.am/2020/07/04/cilicia-armenians-1920-1921-my-book-chapter/> . նաեւ՝ Ա. Կէնճեան, *Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ կիլիկեան ինքնավարութեան ակտը*, տպարան Արարատ, Պէյրութ, 1958. նաեւ՝ Հ. Մանգեան, Հ. Գրիգորեան, «Կիլիկիայի անկախութեան հռչակագրի 90ամեակը», <https://www.aravot.am/2010/08/07/350916/90>. նաեւ՝ Տ. Փաշաբէգեան, «Նուիրում է Կիլիկիայի անկախութեան հռչակագրի 100ամեակին», <http://erit.am/news/hy/89928>. նաեւ՝ Ա. Խառատեան, «Արեւելեան մամուլ թերթը (1919-1922թթ.)», *Պատմամաքանասիրական Հանդէս*, 2014:3(80). նաեւ՝ Ս. Սարգսեան, *Արեւելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920 թթ.*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2019. նաեւ՝ Ս. Սարգսեան, *Միհրան Տամատեանի հրապարակախօսութիւնը*, 'Տիր' հրատ., Երեւան, 2020:

Անկախության հռչակման փաստը տարբեր կերպ է ընդունուել եւ մեկնաբանուել հենց ժամանակի շատ գործիչների եւ յետագայում զարգացուել է նրանց գաղափարական համախոհների կողմից: Սկզբնական շրջանում յատկապէս տարակարծութիւն կար Ազգային Պատուիրակութեան ու դրա շուրջ համախմբուած գործիչների եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադիրների ու արտաքին քաղաքականութիւնը տնօրինող մի շարք նշանաւոր այրերի (Ահարոնեան, Խատիսեան եւ այլք) միջեւ: Վերջիններս կիլիկեան հարցի շուրջ սկզբնական շրջանում առաջ են քաշել տեսութիւններ, որոնք հիմնախնդրի վերաբերեալ անհասկացողութեան առիթ են դարձել: Այսպէս, նրանց կարծիքով, կիլիկիաբնակ գործիչները արհեստականօրէն են ստեղծել ու ասպարէզ նետել "Կիլիկեան" Հարցը եւ դրանով զուր տեղն զբաղեցրել դիւանագիտութեանը, մամուլին եւ Կիլիկիայի տեղական մարմիններին: Այդ արհեստածին եւ վտանգաւոր տեսակէտով նրանք նաեւ Կիլիկիայի անկախութիւնը հռչակած դերակատարների վրայ ահռելի պատասխանատուութեան բեռ են դրել, թեթեւութեամբ լուացել են իրենց ձեռքերն ու յայտարարել, թէ «Կիլիկիան մի հեռաւոր երկրամաս է», որը քիչ էր շահագրգռում հայութեանը, հետեալպէս նա պէտք է համախմբուի այնտեղ, «ուր ներկայիս հայկական եռագոյնը կը ծածանի», այսինքն՝ ՀՀ-ում: Նրանք նաեւ Կիլիկիան բնորոշում էին ապագայ Հայաստանի ծայրամաս եւ եզրակացնում, որ կիլիկեան հարցը ապագայի խնդիր է եւ չի կարելի «կեդրոնը երեսի վրայ ձգել եւ ծայրերով զբաղիլ»⁸ ու վտանգել ՀՀ գոյութիւնը: Այնինչ, հանրայայտ փաստ է, որ նախքան Տաճարեանի վարչապետութեամբ 1920 Օգոստոսի 4ին անկախութեան հռչակումը, դաշնակցականներն ու հնչակեանները իրենց գրաւած տարածքներում արդէն իսկ ինքնավարութիւն էին հռչակել⁹: Պատճառն այն էր, որ հայ քաղաքական կուսակցութիւնները շարունակում էին հաւատալ, թէ ֆրանսիացիների օգնութեամբ հնարաւոր կը լինէր Կիլիկիայի անջատումը կործանուող Օսմանեան Կայսրութիւնից եւ նրա ինքնավարութիւնը Ֆրանսիայի հովանաւորութեան ներքոյ:

Ծայրայեղութեան մէջ ընկնելով եւ քննադատելով Տաճարեանի 1920 Օգոստոսի 4ի անկախութեան հռչակումը, որոշ ուսումնասիրողներ յայտնել են նաեւ այն թիւր տեսակէտը, որ մի խումբ արեւմտահայ գործիչներ՝ դժգոհ լինելով ՀՀ հռչակումից եւ դրան դէմ, ոչ աւել ոչ պակաս, ատելութեամբ լցուած՝ «կը ջանան Կիլիկիոյ մէջ իրենց երեւակայած պատկերին համապատասխան երկրորդ Հայաստան մը ստեղծել՝ մահացու մրցակից մը այժմու Հայկ. Հանրապետութեան»¹⁰: Դժուար թէ սրանից չափազանցուած եւ անհիմն կարծիք կարող է լինել: Աւելացնենք նաեւ, որ չնայած այս-

⁸ Աւետիս Ահարոնեան, *Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան*, Կլենտլէյլ, ա.հ., 1993, էջ 179:

⁹ <https://www.aravot.am/2010/08/07/350916/> :

¹⁰ Ահարոնեան, էջ 184:

տեսակ որոշ դրսևորումներին, երբեմն հայկական երկու պատուիրակութիւնների միջեւ եղած տարակարծութիւնները կուսակցականացուել են, ուսումնասիրողների կողմից չափազանցուել եւ տարատեսակ մերժողական եզրակացութիւնների տեղիք տուել:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ ՄԻՆՉԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍ 4Ի ԱԿՏԸ

Մինչեւ անկախութեան հռչակումը Կիլիկիայում չափազանց բարդ քաղաքական իրավիճակ էր ստեղծուել:

Տարագրեալներ կը հասնին հոս շարան-շարան ամէն օր՝ չափազանց խեղճ վիճակի մէջ: Անոնց երեսոյթը շատ սրտակեղէք է: Ուղեքերնին բոպիկ, հագուստները կտոր կտոր եղած, գլուխնին մերկ ...: Չորս տարուան տառապանքը զանոնք կմախքի վերածած է: Անոնց աչքերը փոսացած, ծունկերը դողդողուն, ու կործքը անկարող վեր պահելու համար անոնց մեռելացած մարմինը¹¹:

Երկրամասում նաեւ անցանկալի իրավիճակ էր հասունացել, որի անմիջական հետեանքն էր *«գինտորներու յուսալքումն ու թուլացումը եւ ժողովորդին դժգոհութիւնը»*¹²:

Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պողոս Նուպարը Կիլիկիոյ տեղական բոլոր կառոյցներին կոչ էր անում սատարել եւ ամէն ինչով օգնել հայութեանը: Դիմելով այդ շրջանում տեղի հոգեւոր առաջնորդներից Գէորգ Ժ. վարդապետ Արսլանեանին կոչ էր անում *«ազգակիցներու թշուառ վիճակը մեղմելու համար»* անել հնարաւոր ամէն ինչ¹³ եւ թուրքերի հետ բախումներ թոյլ չտալու համար. *«առեւտրական յարաբերութիւններ մշակել թուրքերու հետ՝ ապահովելով իրենց շահերը, հեռու մնալ անպտեղի ցոյցերէ. արգիլել օղիի, գինիի գործածութիւն եւ ոեւէ անպատեհ ընթացքի տրեղի չտալու համար այլազգիներու հետ քաղաքական խնդրոց շուրջ չվիճի»*¹⁴:

Կացութեան ականատես կիլիկիաբնակ եւ Կիլիկիայի ապագայով մտահոգ գործիչները այլ ելք չտեսնելով՝ անհրաժեշտ էին համարում Կիլիկիան ՀՀ մաս դարձնել եւ այդ հարցով բազմիցս դիմում էին Նուպարին: Միաժամանակ զգուշացնելով, որ *«պէտք չէ մոռնալ, սակայն, թէ Կիլիկիան ի՛նչ դեր ունի կարարելիք նորակազմ Հայաստանի մը համար: Եթէ մեր նպատակն է վերստեղծել պարմական Հայաստանը, պէտք չէ մոռնալ, թէ ամենահին Հայաստանը սրբեղծուած է Սեբաստիոյ եւ Կիլիկիոյ հողերու վրայ»*¹⁵:

Բնականաբար կարեւոր էր նաեւ, թէ ինչպիսին էր կիլիկիահայերի տեսակէտը ապագայի վերաբերեալ: Պարզաբանելով խնդիրը, Ազգային Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ Տամատեանը Կ.Պոլսի հայոց

¹¹ Աազեան, էջ 3:

¹² ՀԱԱ.Ֆ. 430, ց. 1, գ. 811, թթ. 6-15, բնագիր, ձեռագիր:

¹³ ՀԱԱ, Ֆ. 430, ց. 1, գ. 676, թ. 8, թողօն, ձեռագիր հեղինակի:

¹⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 101-103, պատճէն, ձեռագիր հեղինակի:

¹⁵ ՀԱԱ, Ֆ. 430, ց. 1, գ. 807, թթ. 16-18, ինքնագիր:

պատրիարք Զաւէն արք. Տէր Եղիայեանին գրած նամակում շեշտում էր. «Հայաստանի կցում – հակառակ պարագային՝ բացարձակ ճանաչումը Կիլիկիոյ հայկական հայրենիքի հանգամանքին եւ ըստ այնմ էականապէս հայկական հիմունքներու վրայ հաստատուած տեղական ինքնավար կառավարութիւն մը հոգաւոր պետութեան հովանիին տակ, ժամանակաւոր հանգամանքով, մինչեւ Հայաստանի հետ ապագայ միացումը»¹⁶: Այնուհետեւ Տամատեանն աւելացնում է, որ ֆրանսիական իշխանութիւնների հետ «համաձայնած ենք առանց աղմուկի, առանց թմբկահարութեան աշխարհի իրականացնելու մեր վերոգրեալ ընդունուած պահանջները, որպէս զի թուրքերը աւելի չգրգռուին»¹⁷:

Չնայած հայերի կողմից ձեռնարկուած զգուշաւոր քայլերին, թուրքերը իրականացնելով իրենց հայակոյլ քաղաքականութիւնը՝ շարունակում էին յարձակումները հայերի վրայ ու կոտորում նրանց: «Կիլիկիայում տիրում է սարսափի թագաւորութիւնը: Հայերի ջարդը շարունակում է»՝ ազդարարում էր հայկական տեղեկատուութեան եւ մամուլի գրասենեակի 1920 Փետրուարի 13ին տարածած հաղորդագրութեան մէջ¹⁸: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղղուած¹⁹ նոյնաբովանդակ մէկ այլ գրութեան մէջ էլ Մարաշի հայութեան կոտորածի եւ անյապաղ միջոցներ ձեռք առնելու անհրաժեշտութեան մասին ահազանգում էր նաեւ Տամատեանը. «Մարաշ, իր ամբողջ շրջանով, ոչ եւս է: 35-40.000 հայութեամբ օժտուած ցանկալի եւ պանծալի հայկական կիլիկեան շրջանէ մը մէկ քանի հազար խլեակներ միայն, այսօր կիսամեռ եւ անսուաղ աստանդական կը թափառին մարդահասակ ձիւներու մէջ, ուրիշ հազարատրներու թաղումը իրենց աչքով տեսնելէ վերջ, նոյն վրանգին ամէն վայրկեան ենթակայ»²⁰: Իսկ այնուհետեւ եզրակացնում, թէ ֆրանսիական անյոգութիւնն ու թողոտութիւնն էր, որ «տասնեակ հազարատրներու՝ անմեղ ու ֆրանսասէր հայերու կորուստին եւ կիլիկեան ամէնէն կարեւոր միջնաբերդին կործանումին պարճառ դարձաւ...»²¹:

Տամատեանը սակայն չէր բաւարարում սոսկ կիլիկիահայութեան աղէտալի վիճակի մասին ազգային վերնախաւին տեղեկ պահելով: Նա համարձակ ու պահանջատէր կեցուածքով դիմում էր նաեւ ֆրանսիական

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թ. 3 եւ շրջ., պատճէն, ձեռագիր:

¹⁷ Նոյն:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 8ա-8բ, թարգմանութիւն ֆրանսերէնից, մեքենագիր:

¹⁹ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղղուած բոլոր նամակների հիմնական հասցեատէրը Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Նուպարն էր: Քանի որ արտասահմանեան երկրներ հասցեագրուած բոլոր նամակները թուրքական յատուկ ծառայութիւնները բացում-ընթերցում էին, ուստի ապահովութեան համար դրանք սկզբում ուղարկում էին պատրիարքին, իսկ վերջինս էլ իր հերթին՝ Նուպարին:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թթ. 4-7, պատճէն, մեքենագիր:

²¹ Նոյն:

զինուորական ներկայացուցիչներին, ահազանգում խիստ վտանգաւոր կացութեան մասին: Նա գնդապետ Պրեմոնին հասցէագրած նամակում գրում էր. «*Դրութիւնը ամէնուրեք նոյնը լինելով, մանաւանդ Մարաշի գայթակղեցուցիչ աղէտից յետոյ, ես կարծես իրատունք ունեմ եւ պարտք եմ համարում ամէնայն պարզութեամբ Ձեզ ասելու, որ կա՛մ դուք մեզ բացայայտօրէն ապահովութիւն կը խոստանաք եւ Կիլիկիոյ ամբողջ բնակչութեանը կը պաշտպանէք՝ յայտարարելով գրաւման վարչութիւնը պատասխանատու՝ քրիստոնէայ բնակչութեան կեանքին եւ ունեցուածքին, կա՛մ պարտական էք մեզ ի վիճակի ընել մենք մեզ պաշտպանելու. մեզ տալով զէնք, որի համար մենք լրիւ պատասխանատու ենք եւ ամէնայն բժախնդրութեամբ երաշխատրում ենք: Ամէն յապաղում կարող է հազարատր մարդկանց կորուստի պատճառ դառնալ*»²²:

Վերլուծելով ստեղծուած ծանր կացութիւնը Մուշեղ արք. Սերոբեանին²³ գրած մի նամակում էլ Տամատեանը ցաւով արձանագրում է այն տխուր իրողութիւնը, որ երուսական մեծ տէրութիւններն իրենց երկդիմի քաղաքականութեամբ այս անգամ էլ մեծ վտանգի էին ենթարկում կիլիկիահայութեան գոյութիւնը. «*Ասոնք չեն ուզեր վերջնականապէս գէշ մարդ ըլլալ թուրքերուն եւ առհասարակ իսլամներուն հետ, տակաւին չսթափեցան թրքական քաղաքականութեան երազներէն եւ հայերու նախճիրներուն եւ մոխրակոյտերուն վրայէն տակաւին կը փորձէին թուրքերը, իսլամ տարրերը սիրաշահիլ*»²⁴: Այնուհետեւ ազգանուէր գործիչը պարզաբանում էր, որ պատմութիւնը կրկնուելու յատկութիւն ունի եւ խելացի, ուժեղ ու համախմբուած ժողովուրդները՝ դասեր քաղելով այդ նոյն պատմութիւնից՝ կրկնութիւնները վերաճեաւմ են իրենց օգտին: Իսկ մէկ այլ գրութիւնով էլ մտավախութիւն յայտնում, որ «*Դամոկլեան սուրը միշտ կախուած է Կիլիկիոյ հայութեան գլխին վրայ*» եւ եթէ «*Ֆրանսական իշխանութեանց հետ յա-*

²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 17-19, թարգմանութիւն ֆրանսերէնից, մեքենագիր:

²³ Մուշեղ Սերոբեան (1869–1951, Նիկոսիա), հասարակական եւ եկեղեցական գործիչ, պատմաբան: ՌԱԿ հիմնադիրներից: Եղել է Արաբկիրի եւ Ատանայի հոգեւոր առաջնորդ: 1910ից ապրել է ԱՄՆում, Բոստոնում հիմնել է թեմ եւ ընտրուել հովիւ: Ա. համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ստեղծել է միջկուսակցական մարմին, կազմակերպել հայկական կամատրական շարժման համար միջոցներ հանգանակելու գործը: Պատերազմից յետոյ աշխատել է Կիլիկիայում եւ Կիպրոսում: Հրաժարուելով հոգեւոր կոչումից՝ զբաղուել է մանկավարժական, գիտական եւ հրապարակախօսական գործունէութեամբ: Հեղինակ է *Դիպումներ եւ դպրումներ* (1932), *Իրականութեան լոյսին տակ* (1926), *Հայկական Հարցը եւ անոր փուլերը* (1937), *Մեր պայքարը հայ ազգապարգրութեան ուղիով* (1948), *Հայաստանի անկախութեան առթիւ* (1950) եւ այլ երկերի:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թթ. 8-15, բնագիր, ձեռագիր:

րաբերությունները այնքան լարուին ու այլեւս չկարենամ մնալ այստեղ: Կը յուսամ, որ իրերը այնքան ծայրայեղութեան չեն երթար»²⁵:

Կիլիկիայութեան ճակատագրով մտահոգ հայ գործիչները դիմումներ էին յղում միջազգային տարբեր կառոյցներին, կոչ անում թոյլ չտալ ցեղասպանուած հայ ժողովրդի Կիլիկիայում ապաստանած բեկորներին եւ բնաջնջել²⁶: Մարաշի հայերի կոտորածի մասին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, Պօղոս Նուպարի եւ Աւետիս Ահարոնեանի Փարիզի խաղաղութեան խորհրդաժողովի նախագահին ուղղուած դիմումում ասում էր, որ Մարաշում ապաստանած 40,000 հայերից «գոհուել են 20 հազարը, իսկ բնակչութեան մի մասն էլ բանտարկուած է»²⁷: Ատանան ու Կիլիկիայի միւս քաղաքները եւ լուրջ սպառնալիքի տակ են, ահազանգում էին դիմումի հեղինակները, այնուհետեւ անելացնում. «Կիլիկիայում 200,000 հայեր կան,- եւ պնդում, որ,- անմիջական զինուորական օգնութեան անհրաժեշտութիւն կայ եւ յանուն մարդկային խղճի եւ միասնականութեան, ձեռք առնել ազդու եւ բացառիկ միջոցներ ընդհանուր ջարդը կանգնեցնելու եւ վերականգնելու անվտանգ դրութիւնը»²⁸:

Ազգային Պատուիրակութեան ղեկավարին նոյնաբովանդակ գրութիւններ էր յղում նաեւ Տամատեանը: Անդրադառնալով Մարաշի կոտորածներին նա գրում էր. «1919 Հոկտ. 10ին գրուած Մարաշի Ազգ. Միութեան սթաթիսթիքի համաձայն, քաղքին հայ բնակչութեան թիւը եղած է 24,000, իսկ շրջակայքովը միասին՝ 29,600 հոգի: Իսկ Մարաշի մէջ ողջ մնացողներու թիւը կասկածելի կը մնայ ... Մուսթաֆա Քեմալի թերթը, Հաքէմիյէթը Միլլէի 1500 ցոյց կու տայ Մարաշի այժմեան հայ բնակչութիւնը, ...այնպէս կը կարծուի դժբախտաբար, թէ Մարաշի եւ շրջակայքի ջարդի զոհերուն թիւը 16,000էն 24,000ի մէջ կը դիպուի»²⁹:

Կիլիկիայում բնակուող հայերի ճակատագրով մտահոգ էին նաեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւնները: Այսպէս, Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Հալէպի ակումբը (նախագահ՝ Ռուբէն Դեղունի) բոլոր ռամկավար ընկերների անունից Պօղոս Նուպարին տեղեակ էր պահում իրենց գործունէութեան վերաբերեալ եւ Կիլիկիայի կացութեան մասին պարբերաբար տեղեկագրեր ուղարկում, միաժամանակ յայտնելով «սուրիաքնակ հայութեան խորին յարգանքն ու անայլայլ վստահութիւնը՝ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան»³⁰: Պօղոս Նուպարին նոյնատեսակ նամակ էր ուղարկում նաեւ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան Հալէպի ակումբը: 1920 Փետրուարի 26 թուակիր նամակով նրանք յայտնում էին, որ «Հայ

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թթ. 21-29, ինքնագիր:

²⁶ Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութիւնը 1915-1916, էջ 14:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 21, թարգմանութիւն ֆրանսերէնից, մեքենագիր:

²⁸ Նոյն:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թթ. 17-20, պատճէն, մեքենագիր:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 790, թ. 1, բնագիր, ձեռագիր:

Ռամկավար, Հ.Յ. Դաշնակցություն եւ Հ.Ս. Դեմոկրատ կուսակցությունները կազմած են Միջկուսակցային Մարմին մը, համերաշխաբար գործելու համար ազգային զանազան խնդիրներու առջեւ»³¹: Այնուհետեւ նամակի հեղինակները շեշտում էին, որ հայ-արաբական «յարաբերությունները ներկայիս լաւ վիճակ մը կը ներկայացնեն»: Սակայն ընդհանուր առմամբ Կիլիկիայի հայերի վիճակն օրէցօր անտանելի էր դառնում: Քեմալականների կողմից անընդհատ հրահրուելով ու խրախուսուելով թուրքերը դիմում էին ամենաճարպիկ միջոցների եւ մեծ վնասներ էին հասցնում հայերին: Դրութիւնն աւելի սպառնալից էր դառնում, «որովհետեւ ֆրանսական զօրքերը խուսափում էին ամէն տեսակ յարձակումից», քրիստոնեաներն էլ ստիպուած հաաքում էին այն կառոյցներում, որոնք պաշտպանում էին հայերը³²:

Կարճ ասած՝ Կիլիկիայում վիճակն օրհասական էր դառնում. «Կիլիկիոյ քաղաքներուն եւ գիւղերուն բնաջնջումի մահաբոյր վտանգը դամոկլեան սուրի պէս կախուած կը մնար 1915-18ի եղեռնէն հրաշքով փրկուած 150,000է աւելի հայութեան մը գլխուն»: Այսինքն՝ հայութեան գոյութեան եւ ազգային կեանքի պատուարներից Կիլիկիան «Հայկական Հանրապետութեան սահմաններէն դուրս ապրող լիահոծ հայութեան միակ կեդրոնը կը մնար»³³: Եւ եթէ հայերի անտարբերութեան կամ «նիւթապաշար եւ օգտածարաւ դիւանագիտութեան մը կամատր կուրացումներուն եւ դիպրումնատր քաղաքականութեան հետեանքով բնաջնջումի դատապարտոյ Կիլիկիոյ հայութիւնն ալ, այն արեւն իրապէս յաղթանակած պիտի ըլլայ գերմանական սիւթէմով եւ թրքական միջոցներով ձեռնարկուած եւ հայ ազգին վրայ ի գործ դրուած մահափորձը»³⁴:

Այսինքն՝ ի սկզբանէ սխալ էր Անտանտի կողմից Կիլիկիան երեք գօտիների բաժանելը³⁵: Իսկ աւելի վտանգաւոր էր այն, որ մեծ հողաբաժնի հո-

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 790, թթ. 2-6, բնագիր, ձեռագիր:

³² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 49-56, թարգմանութիւն ֆրանսերէնից, մեքենագիր:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 817, թթ. 19-39, պատճէն, մեքենագիր:

³⁴ Նոյն:

³⁵ Օսմանեան Կայսրութեան տիրոյթների բաժանման մասին Սայքս-Փիքոյի գաղտնի համաձայնագիրը կնքուել է 1916ին՝ Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջեւ: Երբ 1916ի Փետրուարին ռուսական բանակը գրաւեց Էրզրումն ու Բիթլիսը եւ մօտեցաւ Միջագետքի մատուցներին, դաշնակիցները շտապեցին իրենց կայացրած համաձայնութեան մասին տեղեակ պահել Ռուսաստանին: Եռակողմ քննարկումներից յետոյ, 1916ի Մարտի 9ին, դաշնակիցները ստացան Ռուսաստանի համաձայնութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան բաժանման վերաբերեալ՝ հաւաստելով ռուսների իրաւունքները Կ. Պոլսի ու նեղուցների եւ Արեւմտահայաստանի մեծագոյն մասի՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Վանի (ներառեալ Հաքեարի շրջանը) նկատմամբ (դեղին գօտի): Կիլիկիան, Փոքր Հայքն ու արաբական տարածքները ենթակայ էին Անգլիոյ (կարմիր գօտի)-ֆրանսիական (կապոյտ գօտի) բաժանման: Ամիսներ անց Օսմանեան քարտէզի վրայ ի յայտ եկան Կանաչ

վանատր Ֆրանսիան էլ աստիճանաբար թեքում էր դեպի թուրքական կողմը: Այսպես, «Այնթապի եւ Մարաշի մէջ վար առնուած թրքական դրօշակը նոյն պահուն նորէն զեպեղուեցաւ ֆրանսականին տեղ, թուրք կառավարութեան ձեռքով»³⁶: Գրաւեալ տարածքների հիւսիսային գօտում «Մուսթաֆա Քեմալի մարդիկը ժողովուրդը թունաւորած էին»³⁷ եւ կառավարիչ նշանակուեց «Քափ. Անտրէ, որ իր շեշտուած թրքամոլութեամբ քաջալերողն եղած էր Հոկտ. 16ին ամանոսեան չեթէներու կապարած ջարդերուն»³⁸: Տամատեանն ու Ատանայի Հայ Ազգային Միութիւնը միքանի անգամ շեշտել էին Կիլիկիայում ֆրանսական սխալ քաղաքականութեան հետեւաքների մասին եւ «կարգ մը սրբագրութիւններ էին թելադրած երկրին անդորրութեանն ու ապահովութեանը համար»³⁹: Ֆրանսիացի ղեկավարները սակայն, չտեսնելու էին տալիս որ իրենց զօրականների ծախող քաղաքականութեան հետեւանքով «ֆրանսական prestige եւ ամէն ինչ որ ֆրանսական է, սնանկութեան դադապարտուած են» եւ թէ «դեպի ուր կը գահավիժեր երկիրը»⁴⁰:

Յուսաբեկ ժողովրդի փրկութեան միակ յոյսը մնում էր «վստահիլ իր սեփական ուժերուն եւ զանոնք յարմարցնել ինքնապաշտպանութեան գօրեմարտին համար»⁴¹:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՄԻՋՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՄԱՆԻՖԵՍՏԸ

Ստեղծուած բարդ քաղաքական եւ այլընտրանք չունեցող այդ իրավիճակում 1920 Օգոստոսի 4ին Կիլիկիայի Միջքրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդը կամ պարզապէս Գերագոյն Խորհուրդը մանիֆեստ հրապարակեց⁴², որտեղ ասուած էր. «Կիլիկեցի 270,000 քրիստոնէաներու անու-

(հարաւ-արեւմտեան Անատոլիա) ու «Ը» (Անատոլիայի կենտրոնական մասը) գօտիները, որոնք բաժին էին ընկնելու Գերմանիային լքած ու դաշնակիցներին միացած Իտալիային: Դաշնակիցները Օսմանեան Կայսրութեան բաժանման մասին բացայայտ յայտարարեցին 1917ի Յունուարի 10ին, իսկ կազմաքանդման մասին՝ ցարիզմի տապալումից յետոյ (1917 Փետրուարի 27): Համաձայնագրի բովանդակութիւնը համաշխարհային հասարակայնութեանը յայտնի դարձաւ 1917ի Նոյեմբերի վերջին, երբ խորհրդային կառավարութիւնը հրապարակեց դրա բնագիրը եւ չեղեալ համարեց այն:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 817, թթ. 19-39, պատճէն, մեքենագիր:

³⁷ Նոյն:

³⁸ Նոյն:

³⁹ Նոյն:

⁴⁰ Նոյն:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 99, թարգմանութիւն ֆրանսերէնից, մեքենագիր:

⁴² Կիլիկիայում բոլոր քրիստոնէայ համայնքների եւ հայկական կուսակցութիւնների կողմից Տամատեանի գլխաւորութեամբ ստեղծուած այս կառոյցը կազմակերպում ու փաստացի ղեկավարում էր տեղի բնակչութեանը:

նով մենք այսօրուրն է սկսեալ, հանդիսատրապէս կը հռչակենք Կիլիկիան կիլիկեցիներուն համար ազաւր երկիր մը, օժտուած տեղական քրիստոնեայ ինքնավար վարչութիւնով մը եւ դրուած Ֆրանսայի հոգաւարութեան ներքեւ բոլորովին անկախ թրքական գերիշխանութենէն: Իշխանութիւն մը որ կեղեքում եւ թշուառութիւն միայն բերած է հոն ուր գացած է»⁴³: Այնուհետեւ պարզաբանում էր, որ Կիլիկիայի անջատումը օսմանեան նախկին տարածքներից նոյնքան կատարեալ եւ վերջնական էր, ինչպէս դա եղել էր Հայաստանի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Միջագետքի եւ միաների դէպքում: Կիլիկիահայերը յանուն ազատութեան պատրաստ էին ցանկացած զոհողութեան եւ պարտադիր պայման էին համարում ֆրանսիական հովանաւորութիւնը:

Խորհուրդը մտնում է Սերայ (իշխանութեան կենտրոնատեղին) եւ պարզում հայկական եռագոյնը: Միաժամանակ անկախութեան հռչակման մասին պաշտօնական զեկուցագիր է յանձնում ֆրանսիական զինուորական իշխանութեան ներկայացուցիչ Պրեմոնին: Ականատեսները գրում են, որ ամբողջ քաղաքը զարդարուած էր ֆրանսիական եւ հայկական դրօշներով, իսկ քրիստոնեաները խանդավառուած էին եւ անօրինակ ցնծութիւն էին ապրում: Այնուհետեւ հրապարկում է հայ ժողովրդին ուղղուած պաշտօնական մի յայտարարութիւն, որում ասուած էր, քանի որ դաշնակից պետութիւններին ուղղուած բողոքագրերը որեւէ «նպաստաւոր արդիւնքի յանգած չէին», այդ պատճառով որոշուեց իսկոյն գործողութեան մէջ դնել անկախութեան հռչակագիրը, որը «կոչուած էր նոր թուական մը բանալ Կիլիկիոյ ժամանակակից տարեգրութեանց մէջ»: Ապա ներկայացում էին պատմական, քաղաքական, ժողովրդագրական, տնտեսական, հոգեւոր ու մշակութային այն հանգամանքներն ու պայմանները, որոնք ստեղծուած էին Կիլիկիան անկախ պետական միաւոր յայտարարելու համար:

Պատերազմից յետոյ արմատական փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել: Պատմութեան թատերաբեմից ընդմիշտ հեռացել էին երեք խոշոր կայսրութիւններ՝ օսմանեանը, աստրօհունգարեանը եւ ռուսականը: Աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերը եւրոպական դիւանագիտութեան մտածելակերպի մէջ հայերի համար աննպաստ սրբագրումներ էին արել: Նախկին դաշնակից եւրոպական մեծ տէրութիւնների միջեւ աշխարհին իրենց շահերին համապատասխան վերաբաժանելու խնդրի շուրջ հակասութիւնները սրուել էին: Նրանցից իւրաքանչիւրը ձգտում էր աւելի մեծ շահոյթներ ունենալ պատերազմից յետոյ: Յատկապէս Ռուսաստանում տեղի ունեցած յեղափոխութիւնները ստիպեցին, որ վերջիններս անթաքոյց դէպի հարաւ՝ տաք ջրեր ձգտող Ռուսաստանի դէմ որպէս պատուար ամէն գնով

⁴³ Աւետիս Եափուճեան, *Հայ ժողովրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ.*, մաս Ա., ա.հ., Գահիրէ, 1977:

սատարեն ու պահպանեն Թուրքիան՝ անկախ նրանից թե՛ ինչ վարչակարգ կը գործի այնտեղ:

Դրանց արդիւնքում անկախ Կիլիկիայի ծրագիրը յօդս էր ցնդել: Յատկապէս ֆրանսական դիւանագիտութիւնը դէմքով կտրուկ շրջուել էր դէպի քեմալական Թուրքիա, որն էլ Կիլիկիայի ազատագրութեան երազի մայրամուտը եղաւ: Կիլիկիայում նախ՝ «շապերը վտարուեցան իբրեւ խռովարարներ, ինքնապաշտպանութեան խումբերը զինաթափուեցան»⁴⁴, լեզէոնը զօրացուեց, ապա քեմալականները շրջափակեցին սկզբում Դաշտային, այնուհետեւ Լեոնային Կիլիկիան: 1920ի սկզբին հերոսական մարտերից յետոյ ընկաւ Մարաշը, ապա՝ Հաճընը, պաշարուեցին Այնթապը, Տէօթը Եօլը եւ միւս հայաշատ բնակավայրերը: 1921ին վերջին ֆրանսական վաշտը թողեց Ատանան: 1922 Յունուար 4ին Կիլիկիան արդէն ամբողջովին հայաթափուած էր եւ *ասպետական* Ֆրանսիայի անտարբեր մեղսակցութեամբ հետզհետէ աւելի էր մռայլում ու անհետանում Կիլիկիայի անկախութեան երազը:

Հիաթափուած մեծ տէրութիւնների եւ յատկապէս անգլո-ֆրանսիական հակասութիւնների սրման հետեւանքով դէպի Թուրքիա հակուած ֆրանսիական իշխանութիւնների երկդիմի պահուածքից՝ Տամատեանը նույնպէս շուտով հեռանում է Կիլիկիայից:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Կիլիկեան հարցը մէկ օրում չառաջացաւ: Զէյթունի դարաւոր ինքնավարութիւնը միշտ էլ ձգտում էր այն տարածելու ամբողջ Կիլիկիոյ վրայ: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին «կիլիկիեհայութեան անունով ինքնավարութեան ծրագիր մը կը ներկայացուէր մեծ տէրութիւններին Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան կոմիտէին կողմէ»⁴⁵: Ժ.-ԺԴ. դարերում Կիլիկիայում հայկական պետականութիւն գոյութիւն ունէր⁴⁶ եւ Շնորհալիներով, Լամբրոնացիներով ու Պիժակներով այնտեղ կերտուեց հզօր հայկական մշակոյթի արծաթէ դարը: 1375ին հայկական թագաւորութեան անկումից յետոյ հայերը Կիլիկիայում դարերով տառապում էին թուրքական բռնատիրութեան տակ: Օսմանեան Կայսրութեան փլուզումով՝ բոլոր հպա-

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 828, թ. 7-8 շրջ.: Ինքնագիր:

⁴⁵ Այդ ծրագիրը Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Հայկական Կոմիտէի կողմից «Հայկական Հարցը եւ անոր անհրաժեշտ լուծումները» վերնագրով առանձին գրքոյկով լոյս տեսաւ 1913ին:

⁴⁶ Մեծ Հայքից դուրս գտնուող Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութիւնը միջնադարեան հայկական անկախ պետութիւն էր: 1375ին մամլուքները գրաւեցին մայրաքաղաք Սիսը, այնուհետև՝ 1515ին Կիլիկիան զաւթեցին թուրքերը: Կիլիկեան Հայաստանն ունէր հզօր տնտեսութիւն, զարգացած էին առեւտուրը, արհեստները, հողագործութիւնն ու անասնապահութիւնը: Կային մի շարք զարգացած ու գեղցկատես քաղաքներ, որնցից էին Այասը, Սիսը, Տարսունն ու Ատանան:

տակ ազգերն իրենց անկախութիւնն ու ինքնիշխան պետականութիւնը կերտելու հնարաւորութիւն ստացան: Նրանց թու՛մ նաեւ ընդամէնը հինգ տարի առաջ ցեղասպանութեան եւ բռնագաղթի ենթարկուած հայերը, որոնց մնացորդներն, օգտուելով ֆրանսիական բանակի յաղթական արշաւանքից եւ Թուրքիայի պարտութիւնից, վերադարձել էին իրենց դարաւոր բնակավայրերը եւ լծուել տունուտեղի վերաշինութեան գործին: Այսինքն՝ դատը գոյութիւն ունէր պատերազմից առաջ եւ Կիլիկիան իր ռազմագիտական դիրքով, կլիմայական պայմաններով, հարուստ ընդերքով եւ երկրագործական լայն հնարաւորութիւններով պայքարն արդէն սկսել էր աշխարհամարտի օրերին եւ պատերազմի ընթացքում՝ 1916ի գաղտնի կնքուած Սայքս-Փիքոյի համաձայնագրով⁴⁷ դատը վերաբացուեց, ինչպէս նաեւ Հայկական Լեզգէնի կազմութեան պարագաներով⁴⁸: Իրադարձութիւնների յետագայ զարգացման արդիւնքում այն որդեգրուեց ամբողջ հայութեան կողմից, երբ Կիլիկիան իբրեւ Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս՝ պահանջուեց ո՛չ միայն Ազգային Պատուիրակութեան, այլեւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան կողմից: Կիլիկիան պէտք է դառնար ապագայ Հայաստանի պատուհանը դէպի ծով, դէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւն: Իդէալ՝ հայերը չապստամբեցին դաշնակիցների եւ նոյնիսկ Թուրքիայի դէմ, այլ քեմալիստ ապստամբներն էին, որ յարձակուեցին հայկական գիւղերի եւ քաղաքների վրայ, սրի եւ հրի մատնեցին դրանք:

2. Կիլիկեան Դատի լաւագոյն ընտրանքը Ֆրանսիայի հովանաւորութեամբ անկախութեան հռչակումն էր: Այն իրականացրեց Ազգային Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանը, ով որոշ փորձ ունէր եւ մասամբ տիրապետում էր դիւանագիտական նրբութիւններին (մինչ այդ առիթ էր ունեցել Հայկական Խնդրով բանակցել իտալական իշխանութիւնների հետ), փայլուն հռետոր էր, գիտէր միջանի լեզուներ: Կիլիկիա էր ուղարկուել վերահսկելու գաղթական հայութեան վերադարձը եւ կարգաւորելու յարաբերութիւնները ֆրանսիական զինուորական իշխանութիւնների հետ: Տամատեանը եւ ընկերները, մեծամասամբ ռամկավար կեանքի փորձառութիւն ունեցող գործիչներ, անկախութեան ակտով ցանկանում էին «դաշնակից» պետութիւններին եւ առաջին հերթին Ֆրանսիային դնել կատարուած իրողութեան առջեւ...

3. Դաշնակիցները պատերազմի մասնակցութեան դիմաց հայերին ֆրանսական հովանաւորութեան ներքոյ Կիլիկիայի անկախութիւն էին խոստացել: Ի կատարումն այդ խոստման, գրեթէ արիւնաքամ հայութիւնը կարողացաւ ռազմական ուժ գոյացնել եւ կազմեց Հայկական Լեզգէնը: Պօղոս Նուպարի յորդորով հայկական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչ-

⁴⁷ Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան, էջ 143:

⁴⁸ Հայկական լեզգէնի առաջին հրամանատարն էր Ռոմիէօն, իսկ 1919 Մայիսին՝ նրան փոխարինեց գեղապետ Ֆիլ-Սենթ Մարին:

ներ Տամատեանը (ՀՍՌԿ), Արտաազդ Հանըմեանը (ՀՅԴ) եւ Ստեփան Սապահգիլեանը (ՄԴՀԿ) մեկնեցին Ամերիկա կամաւորներ հաւաքագրելու: Զինուորագրուեցին 5000 կամաւորներ, որոնք թուրքերի դէմ 1918 Սեպտեմբերի 19ին փայլուն յաղթանակ տարան Արարայի ճակատամարտում⁴⁹:

4. Անկախութեան հռչակման իրողութիւնն ամբողջ ժողովրդի միասնական կամարտայայտութեան արդիւնք էր, որի մասին է վկայում թէկուզ այն, որ կառավարութիւնն ու վարչապետը ընտրուեցին միաձայն:

5. Տամատեանի վարչապետութեամբ հռչակուած անկախութիւնը թէեւ ընդամէնը միքանի ժամ տեւեց, սակայն պատմական խիստ կարեւոր փուլ էր, դաստիարակիչ, ուսանելի, արդարացուած, սակայն՝ ոչ-ամբողջովին իւրացուած:

6. Յատկանշական է, որ Տամատեանն անկախութեան յայտարարութեան բովանդակւոյնը հեղինակելուց բացի նաեւ մշակեց Կիլիկիայի պաշտպանութեան ռազմական ծրագիրը: Համաձայն որի՝ Կիլիկիայում Հայկական Լեգէոնի յենքի վրայ պէտք է ստեղծուէր զինուորական զօրամաս⁵⁰: Սակայն ֆրանսիական իշխանութիւններն արդէն քեմալականների հետ սիրախաղի մէջ էին մտել: Այդ պատճառով էլ ֆրանսիական զինուորական ներկայացուցիչ գնդապետ Պրեմոնի հրամանով սենեգալցի սովինատրների սպանալիքի տակ նորակազմ կառավարութիւնը վտարուեց սերայից եւ արգելուեց (յետագայում այդ նոյն Պրեմոնին իր յուշերում գրել է, որ եթէ ինքը լինէր հայերի փոխարէն՝ նոյնը արած պիտի լինէր...): Իդէալ՝ անկախութեան հռչակումից հինգ տարի առաջ գրած մի յօդուածում արդէն Տամատեանը գրեթէ յանգել էր այդ գաղափարին⁵¹: Նա կիլիկիան ազգային օճախի վերացական գաղափարով տարուած երազատես չէր եւ նրա եզրայանգումները միանգամայն իրատեսական էին, համահունչ՝ հայոց ազգային երազին եւ տեղաւորում են հայոց պատմութեան տրամաբանական հունի մէջ:

7. Յստակ էր, որ Կիլիկիայի անկախացումով թուրքական հանրապետութիւնը կոտորակուած պիտի մնար, որը մերժուեց քեմալականների կողմից: Իսկ նրանց հետ սիրախաղի մէջ մտած մեծ տէրութիւնները կատարեցին իրենց ընտրութիւնը յօգուտ թուրքերի: Կիլիկեան երագին մեծագոյն վնաս հասցրեց յատկապէս ֆրանսիական իշխանութիւնների երկդիմի պահուածքը: Նրանք մի կողմից բոլոր հնարաւոր միջոցներով հանդարտեցնում էին հայերին, իսկ միւս կողմից վերջիններիս թիկունքում գաղտնի

⁴⁹ Տիգրան Պոյաճեան, *Հայկական լեգէոնը*, ա.հ., Ուոթըթաուն, 1965. նաեւ՝ Ալպեր Գարամանուկեան, *Հայկական լեգէոնը պայքարական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր*, տպարան Ատլաս, Պէրիոթ, 1974:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57. ց. 5, գ. 19, թ. 68. նաեւ՝ *Boghoss Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918*, Mayreni Pub., Waltham, Mass., 1996, էջ 368-70:

⁵¹ Ս. Սարգսեան, *Միհրան Տամատեանի հրապարակախօսութիւնը*, էջ 43-44:

բանակցում էին Մուստաֆա Քեմալի հետ: Պատմութիւնը ցոյց տուեց, որ այն ինչ Քեմալը կատարեց զինուելով, եթէ անէին հայերը, հաւանաբար Կիլիկիայի ճակատագիրը բոլորովին այլ ելք կ'ունենար: Հայերը, որքան էլ հաւատային Ֆրանսիայի բարեկամութեանը, տուած շոյալ խոստումներին ու երաշխիքներին՝ թէկուզ դաշնակցին խաբելու գնով իրենց զէնքերի վառօդը չոր պէտք է պահէին:

8. Միաժամանակ կասկածից դուրս է, որ սեփական ուժերին ապաւինելու առումով Կիլիկիայի կորուստը դաս չեղաւ հայ ժողովրդի համար: Իսկապէս էլ, երբ սկսուեց Արցախեան վերջին պատերազմը Կիլիկիայի դառը դասը կարծես մոռցուած էր: Յուսանք, որ պատմական ընթացքի գալիք շրջադարձերում մեր ունեցած նախորդ կորուստների փորձը իրակերպ դպրոց եւ գրաւական կը դառնայ ապագայ յաղթանակների համար:

THE PROCLAMATION OF INDEPENDENCE IN CILICIA ON AUGUST 4, 1920 AND THE ROLE OF MIHRAN TAMATYAN

(Summary)

SUREN T. SARGSYAN (sargsyansuren@yandex.ru)

After the end of WWI many of the survivors of the Armenian community decimated by the genocide, were gathered in French-occupied Cilicia, where they were promised a national home. However, with the Kemalists gaining power and the connivance of the French military authorities, the Turks regularly attacked and ruthlessly massacred the isolated Armenian areas of Cilicia. After taking all possible measures, and seeing no other way out, on August 4, 1920, the Armenians, in collaboration with all the other ethnic and religious minorities (except the Turks), proclaimed Cilicia an independent republic headed by the Plenipotentiary Representative of the Armenian National Delegation, Mihran Tamatyan.

However, due to geopolitical shifts, inter-ally rivalries and the precedence of selfish interests even over promises made, the coalition was isolated and its leaders were imprisoned, killing, once again, the dream of a national home in Cilicia.